

Jan Salm*

Architektura spod znaku swastyki w Prusach Wschodnich – wstęp do rozpoznania tematu

Architecture created in East Prussia under the symbol of the swastika – an introduction to the preliminary study

Janusz L. Dobesz opisał swego czasu architekturę Wrocławia w dobie nazizmu, zwracając uwagę zarówno na jej charakterystyczne cechy, jak i analogie z przykładami pochodzącymi z innych obszarów ówczesnych Niemiec [1]. To pod wieloma względami prekursorska praca i – jak to u tego Autora bywa – nieunikająca mocnych, ale trafnych ocen, a czasem także dosadnych, jednakowoż celnie dobranych cytatów. Ale wróćmy do treści wspomnianej książki. W przedstawionej w niej panoramie wrocławskiej architektury nazistowskiej nie zabrakło kilku odniesień do Prus Wschodnich – przedwojennej prowincji niemieckiej, a obecnie zapomnianej krainy historycznej wchodzącej w skład dwóch państw: Polski (jako województwo warmińsko-mazurskie) oraz Rosji (w postaci enklawy – Obwodu Kaliningradzkiego). Naturalnie przywołane obiekty stanowiły tylko margines dla podstawowych rozważań skupionych na Wrocławiu i Dolnym Śląsku.

Janusz Dobesz odniósł się do tematyki wschodniopruskiej raz jeszcze, omawiając w artykule opublikowanym na łamach „Architectusa” architekturę i wystrój ratusza w mazurskim Szczytnie [2]. W tym właśnie tekście jako pierwszy polski autor podjął próbę charakterystyki znaczącego wschodniopruskiego dzieła architektonicznego lat trzydziestych ubiegłego wieku. Chodzi tu o spektakularny obiekt zwracający uwagę monumentalną formą, wyraźnie odwołującą się do Ordensburgów

Janusz L. Dobesz once described the architecture of Wrocław in the age of Nazism, paying attention both to its characteristic features and allusions to the examples from other areas of what was then Germany [1]. It was in many respects a seminal work with a lot of judgmental yet often relevant comments – which is not so unusual of that author – as well as straightforward and apt quotes. Let us go back, however, to the book mentioned above. The panorama of Nazi architecture in Wrocław presented in it included a number of allusions to East Prussia – a prewar German province which now is a forgotten historical land divided between two countries: Poland (as Warmian-Masurian Voivodeship) and Russia (as a Russian enclave – Kaliningrad Oblast). Naturally, the examples which were mentioned were only marginal to the author’s primary concern focused on Wrocław and Lower Silesia.

Janusz Dobesz once again referred to East Prussia when describing the architecture and decorations of the Town Hall in Szczytno in Masuria in the article published in “Architectus” [2]. He was the first Polish author to try to describe in that very text that significant East Prussian work of architecture from the 1930s. This is a spectacular structure with a monumental form, clearly alluding to Ordensburgs – symbols of the Teutonic state, as well as motifs typical of totalitarian architecture such as the balcony in the tower to deliver speeches – a suggestive example of a pulpit (*Sprechkanzel*) providing proper relations between the speaker and the crowd (Fig. 1). The Town Hall in Szczytno from 1938 is undoubtedly a major masterpiece of the Nazi episode in the East Prussian architecture. It is also one of the best works by Kurt Frick – a brilliant and

* Instytut Architektury, Politechnika Łódzka/Institute of Architecture, Łódź University of Technology.

Il. 1. Ratusz w Szczytnie.
Stan współczesny
(proj. K. Frick, fot. J. Salm)

Fig. 1. Town Hall in Szczytno.
Present condition
(designed by K. Frick,
photo by J. Salm)

– symboli zakonnego państwa, ale także motywami typowymi dla totalitarnej architektury, jak balkon w wieży służący do wygłaszania przemówień – sugestywny przykład mównicy (*Sprechkanzel*) budującej odpowiednie relacje między mówcą a tłumem (il. 1). Ratusz szczyckiński z 1938 r. to niewątpliwie czołowe dzieło hitlerowskiego epizodu architektury wschodniopruskiej. Zalicza się równocześnie do najlepszych realizacji Kurta Fricka, architekta wybitnego i bardzo płodnego, a w okresie III Rzeszy zwolennika ideologii nazistowskiej [3].

Wspomniane przez Janusza Dobesza budowle nie wyczerpują oczywiście całego wątku „brunatnej architektury” w Prusach Wschodnich – obiektów realizowanych w latach 1933–1945. Jest on bardzo słabo rozpoznany, a co za tym idzie – praktycznie nieopisany. Realizacje tamtych lat, choć całkiem liczne, wpisały się w krajobraz prowincji na krótko – były ponurym akordem kończącym niemiecką historię tych ziem. Po 1945 r. w części uległy unicestwieniu lub też pozbawione pierwotnego prze-

highly prolific architect who was an advocate of Nazism during the Third Reich [3].

Obviously, the list of the buildings mentioned by Janusz Dobesz which belong to the “Brown Architecture” in East Prussia – erected in 1933–1945 – is not complete. Actually it is poorly recognized and consequently practically undescribed. Although the designs from those times were quite numerous, they became part of the landscape of the province for a short time – they were a grim note at the end of the German history of that area. After 1945, some of them were destroyed or deprived of their original use, some of them were remodeled and lost their significance. That is why it is worth mentioning those characteristic buildings erected in 1933–1945. It is worth including them in the more general deliberations concerning Nazi Germany architecture and urban planning and recognizing their regional significance as important assets of cultural heritage.

It should be kept in mind that the nationalist sentiments were rather popular in the province scarred with warfare

naczenia i często przebudowywane utraciły swą wymowę. Dlatego warto wspomnieć charakterystyczne, zrealizowane w latach 1933–1945 budowle. Celowe jest zarówno włączenie ich w krąg szerszych rozważań poświęconych architekturze i urbanistyce hitlerowskich Niemiec, jak i określenie ich znaczenia regionalnego jako niekiedy ważnych składników krajobrazu kulturowego.

Warto pamiętać, że w prowincji naznaczonej piętnem działań wojennych i oddzielonej od reszty Niemiec decyzjami traktatu wersalskiego postawy nacjonalistyczne występowały dość powszechnie. Dlatego później narodowy socjalizm był szeroko akceptowany i zyskał wielu zwolenników. Wyraziło się to m.in. wynikami wyborów 1932 r., które dały tu NSDAP znacznie lepsze rezultaty niż w innych prowincjach niemieckich [4]. Stwierdzić można, że już wcześniej, od czasów odbudowy ze zniszczeń lat 1914–1915, toczył się w Prusach Wschodnich proces modernizacji o niekiedy wyraźnym ideologicznym podtekście, wzmocnionym po przegranej wojnie i niekorzystnych terytorialnych zmianach [5]¹. Nie ma wątpliwości, że ekspozowanie i manifestowanie „niemieckości” w wybranych, ważnych realizacjach architektonicznych trwało przez lata dwudzieste i znalazło w kolejnej dekadzie świadomą kontynuację. Kontynuację podporządkowaną oficjalnej ideologii i ubraną w kilka jednolitych pod względem architektonicznym, obowiązujących „uniformów”.

Moje zainteresowanie skupia się na obiektach i zespołach powstałych po „przejęciu władzy” (*Machtübernahme*) w 1933 r. Nowa sytuacja polityczna zaznaczyła się bowiem również we wschodniopruskim krajobrazie architektonicznym wzrostem liczby inwestycji. Jak wspominałem, krajobraz ten ulegał już wcześniej przemianom związanym z odbudową po I wojnie, co wiązało się nie tylko z usuwaniem zniszczeń, ale też poprawą dotychczasowych warunków egzystencji i likwidacją anachronicznych rozwiązań w zabudowie miasteczek i wiosek. Lata dwudzieste (zwłaszcza druga połowa dekady) to swego rodzaju architektoniczna stabilizacja i powstanie wielu interesujących budowli inspirowanych historyczną architekturą ceglana (np. nowe ratusze w Malborku czy Frydlądzie), a także wznoszonych w stylistyce międzynarodowego modernizmu (głównie budowle królewieckie, ale też m.in. sąd w Kętrzynie lub szkoła im. Jahna w Elblągu i seminarium w Braniewie [6]). Zjawiska te miały po części kontynuację w latach trzydziestych, choć oddziaływanie modernizmu zaczęło zdecydowanie słabnąć, a w jego miejsce pojawiły się rozwiązania utrzymane w stylistyce III Rzeszy połączone niekiedy z wątkami regionalnymi. Odnosi się to do konkretnych typów budowli oraz rozwiązań formalnych i detalu. Można wychwycić w nich równocześnie schematy uniwersalne, obecne także w innych realizacjach ówczesnych hitlerowskich Niemiec. Z pewnością lata trzydzieste przyniosły Prusom Wschodnim inwestycje w kilku dzie-

and separated from the rest of Germany under the Treaty of Versailles. That is why National Socialism was later universally accepted and attracted a lot of adherents. It was for instance evident in the results of the elections in 1932 which were much better there for the Nazi Party (NSDAP) than in other German provinces [4]. It can be claimed that the modernization process, which was sometimes clearly ideological after the lost war and unfavorable territorial changes, was taking place in East Prussia already earlier, since the times of rebuilding from the destruction suffered in 1914–1915 [5]¹. Undoubtedly, the “Germanness” visible in selected and significant architectural designs was demonstrated and manifested over the 1920s and it was deliberately and willingly continued in the following decade. That continuation followed the official ideology and only several architecturally uniform designs were used.

My interest concentrates on structures and complexes which were built after the “seizing of power” (*Machtübernahme*) in 1933 as the new political situation resulted in an increased number of investments also in the East Prussian architectural landscape. As I mentioned earlier, this landscape had already before hand undergone some transformations connected with the rebuilding after World War I, which was connected not only with the removal of war damage but also with the improvement of the existing living conditions and liquidation of anachronistic solutions used in the extension of towns and villages. The 1920s (especially the second half of the decade) was the period of a kind of architectural stabilization and many interesting buildings inspired by the historical brick architecture (e.g. new town halls in Malbork or Frydląd) were designed then and built in the international modernist style (mainly in Królewiec as well as the courthouse in Kętrzyn or Jahn school in Elbląg and the seminary in Braniewo [6]). These phenomena were partly continued in the 1930s, though the impact of modernism began to significantly weaken, and instead the solutions in the Third Reich style sometimes connected with regional motifs emerged. This regards specific types of buildings as well as formal solutions and decorative details. At the same time they also feature universal patterns which are also present in other designs executed then in Nazi Germany. Surely, the 1930s brought investments in several areas of building in East Prussia, such as intensification of building residential developments with uncomplicated plans, usually with single or multi-family houses with gable roofs and plastered, simple facades. They were located in the city suburbs or new settlements were designed – colonies in rural areas – with relatively numerous public buildings – including schools. The third, related group includes office buildings and state institutions – e.g. post offices, administration buildings (such as town halls) as well as, e.g. railroad stations built already a decade earlier. There are also structures and buildings used by

¹ Prusy Wschodnie w okresie międzywojennym zmniejszyły się o uzyskaną przez Rzeczpospolitą ziemię działdowską i przejęty przez Litwę okręg Kłajpedy, ale równocześnie inkorporowano w ich obręb fragmenty leżących na wschodnim brzegu Wisły dawnych Prus Zachodnich z Elblągiem, Kwidzynie i Malborkiem.

¹ In the period between World War I and World War II, East Prussia lost some of its area (Działdowo area to Poland and Kłajpeda area to Lithuania) but at the same time it gained some land – namely the area of old East Prussia with Elbląg, Kwidzyn, and Malbork located on the east bank of the Vistula River.

dzinach budownictwa. Mam na myśli m.in. intensyfikację budowy nieskomplikowanych planistycznie osiedli mieszkaniowych, zazwyczaj składających się z parterowych jedno- lub wielorodzinnych domów o dwuspadowych dachach i tynkowanych, prostych elewacjach. Sytuowano je na przedmieściach miast lub tworzono nowe jednostki osadnicze – kolonie na terenach wiejskich. Stosunkowo liczne są też przykłady obiektów użyteczności publicznej – w tym szkół. Trzecią pokrewną grupę stanowią gmachy urzędów i instytucji państwowych – np. poczty, obiekty administracji (m.in. ratusze), ale też np. modernizowane już przynajmniej od dekady dworce. Są tu wreszcie obiekty i założenia służące aparatowi władzy i ideologii – gmachy partyjne, siedziby stowarzyszeń i założenia przestrzenne przeznaczone do organizowania politycznych i sportowych imprez. Odrębnie traktować trzeba natomiast architekturę sakralną, praktycznie oderwaną od stylistyki architektury III Rzeszy i poszukującą własnego wyrazu. Spośród około 70 nowych obiektów kultowych międzywojnia tylko nieliczne miały w swym wystroju ewidentnie nacjonalistyczne wątki – jak np. kościół św. Brunona w Giżycku (1936–1937, arch. M. Weber).

Trwające nieco ponad dziesięć lat przemiany pejzażu wschodniopruskiego za czasów nazistowskiej dyktatury są zagadnieniem wymagającym dalszych, wielotorowych badań. Tutaj ograniczę się do przedstawienia wybranych przykładów stanowiących rozwiązania charakterystyczne. Być może mogą one posłużyć jako wzorce, z którymi konfrontować należy zbliżone rozwiązania, zarówno lokalne, jak i pochodzące z innych regionów ówczesnej Rzeszy.

Wymienić można przynajmniej cztery realizacje z terenu Prus Wschodnich, reprezentatywne dla architektury hitlerowskich Niemiec. Są to: wspomniany ratusz w Szczytnie, plac manifestacji (plan thingowy, *Thingplatz*) w Tylży (dziś Sovietsk), osiedlowe centrum partyjne (*Gemeinschaftshaus*) w Świętej Siewierce (dziś Mamonowo) i założenie dworcowe w Olsztynku. Jak już zaznaczyłem, w latach trzydziestych powstało na obszarze prowincji znacznie więcej obiektów charakterystycznych dla budownictwa III Rzeszy, lecz brak o nich dostatecznej wiedzy. Wybrane do niniejszej publikacji przykłady to swego rodzaju „wizytówki” pokazujące, że prowincja podporządkowała się ogólnym tendencjom i tylko czasem dostrzec można w nich także cechy indywidualne lub regionalne. Rodzi się pytanie, czy zawsze forma architektoniczna, symbolika wystroju albo specyficzny detal uprawniają do użycia wobec nich nazwy „architektura nazistowska” czy bardziej neutralnego i pozbawionego kwalifikacji stylowej i ideologicznej określenia – „wschodniopruska” lub jeszcze szerszego – „niemiecka architektura lat trzydziestych”. Z pewnością architektura III Rzeszy nie miała charakteru jednolitego, choć znajdowała się pod ścisłą państwowo-partyjną kuratelą. W wielu przypadkach była kontynuacją tendencji obecnych w Europie jeszcze w przededniu I wojny światowej i określanych mianem półmodernizmu. Piotr Krakowski oprócz tego nurtu wyróżnia jeszcze dwa: chłopsko-rękodzielniczy i neoklasycystyczny [7]. Czy występowały inne, lokalne odmiany tych głównych kierunków, to tematy

the authorities for ideological purposes – party houses, seats of associations, and space developments designed for holding political and sports events. The ecclesiastical architecture, practically with no features of the Third Reich architecture and searching for its own style, is a separate category. Out of about 70 new buildings used for religious purposes only few had some evidently nationalist motifs in their decorations, such as, e.g. the church of St. Bruno in Giżycko (1936–1937, architect M. Weber).

The transformations of the East Prussian landscape which lasted a little more than ten years during the Nazi dictatorship require further and thorough research. I will limit this presentation to selected examples of typical solutions. Maybe they could be used as templates against which similar designs – both local and from other regions of the Reich then – should be confronted.

At least four designs can be mentioned from the area of East Prussia, representative of the architecture of Nazi Germany. They include the town hall in Szczytno, folk square (*Thingplatz*) in Tylża (today's Sovietsk), district party center in Święta Siewierka (today's Mamonowo) and the railroad station in Olsztynek. As I already pointed out, many more typical Third Reich buildings were built in the 1930s in the province, however, knowledge of them is insufficient. The examples selected for this paper are a kind of “postcards” showing that the province followed the general trends and only sometimes do they show individual or regional features. A question arises whether the architectural form, symbols used in decorations or specific details always justify calling them “Nazi architecture” or using a more neutral term which does not qualify them as belonging to some style or ideology – “East Prussian” or maybe even a broader term – “German architecture of the 1930s”. Surely, the architecture of the Third Reich was not uniform, despite being under strict state-party supervision. In many cases it was a continuation of the trends present in Europe already before World War I which were called half-modernism. Apart from this trend Piotr Krakowski distinguishes two more currents: peasant-crafts and neoclassical [7]. Whether there were any other, local variations of those main currents requires further discussion, especially in the context of less spectacular structures with no straightforward symbolism, of which there were plenty in the area in question. We should start, however, with the most evident examples.

The folk square (*Thingplatz*) in Tylża (today's Sovietsk) was one of the most spectacular examples of the national socialist designs of this type in Germany [8]. It was designed within Jakobsruh park located on the south-west outskirts of the city by Franz Böhmer and Georg Petrich in 1935. These architects from Berlin designed later, e.g. the youth hostel on St. Anne's Hill in Upper Silesia (1937) and developed the conception of *Thingsstätte* in Opole which was never implemented.

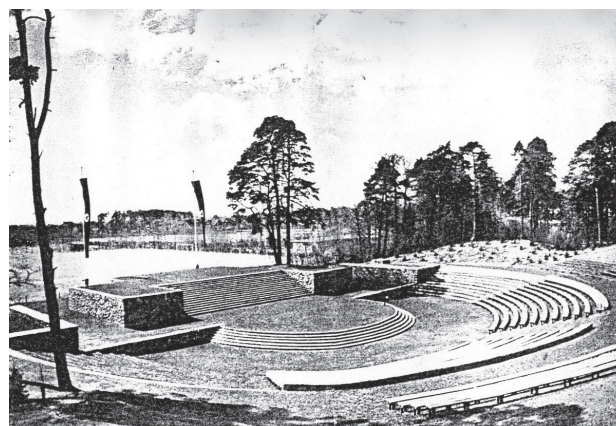
The original main component elements of the square design in Tylża are still visible today though its layout is no longer so clear. The structure was designed as a venue for over three thousand participants and its main element was a rectangular, stone-cladded podium which could be also used as a rostrum. There was a huge four-

warte dalszej dyskusji, zwłaszcza w kontekście mniej spektakularnych i pozbawionych jednoznacznej symboliki budowli, jakich na interesującym nas terenie także nie brakowało. Zacząć wypada jednak od przykładów najbardziej wyrazistych.

Plac thingowy w Tylży (dziś Sovietsk) przynależał do grupy spektakularnych realizacji narodowo-socjalistycznych tego typu w Niemczech [8]. Założenie powstało w obrębie ulokowanego na południowo-zachodnich rubieżach miasta parku Jakobsruh. Realizacja projektu Franza Böhmera i Georga Petricha nastąpiła w 1935 r. Wspomniani architekci berlińscy zaprojektowali później m.in. schronisko młodzieżowe na Górze Św. Anny na Górnym Śląsku (1937) i opracowali koncepcję niezrealizowanej *Thingstätte* w Opolu.

Zasadnicze składniki założenia tylżyckiego przetrwały do dziś, choć ich spójność w obrębie zdziczałego parku nie jest już tak czytelna. Obiekt został zaprojektowany na organizację ponad trzydziestotysięcznych manifestacji, a jego głównym elementem było prostokątne, oblicowane kamienną okładziną podium mogące pełnić też funkcję mównicy. Od południa znajdował się wielki, czworokątny plac otoczony parkową zielenią i przeznaczony na manifestacje i pochody (il. 2). Po przeciwnej, północnej stronie podium ulokowano ziemny amfiteatr na 6000 widzów z półokrągłą widownią. Cały kompleks podporządkowany był jednolitej, klarownej kompozycji, a jego poszczególne elementy usytuowano na osi N-S, z główną aleją wiodącą od strony miasta. Projekt tylżycki to zbiór uniwersalnych cech architektury nazistowskiej – brak tu jakichkolwiek odniesień do lokalnej specyfiki, prócz wpasowania założenia w uwarunkowania przyrodnicze i krajobrazowe parku. Zastosowano tu wyraźnie sprawdzony schemat, który nie potrzebował odniesień do „wschodniopruskości”. Tylża mieści się w grupie innych placów thingowych powstałych w tym okresie lub planowanych na terenie Rzeszy.

Trudno wyróżnić którykolwiek z powstałych w dobie nazizmu przedmiejskich zespołów mieszkaniowych, zwykle schematycznych i formalnie skromnych. Ze względu na zaproponowany program wspomnieć warto kompleks w Świętej Sierce (wówczas Heiligenbeil), miejscowości położonej obecnie w Obwodzie Kaliningradzkim i noszącej nazwę Mamonowo. Osiedle domów jednorodzinnych o stypizowanym układzie wzniesiono w północnej części tego niewielkiego miasta ulokowanego między Braniewem a Królewcem. Istotnym elementem założenia miał być plac manifestacji (*Aufmarschplatz*) flankowany przez dwa obiekty: Dom Wspólnoty Narodowo-Socjalistycznej Niemieckiej Partii Robotników (*Gemeinschaftshaus der NSDAP*) i szkołę ludową (*Volksschule*) [9]. To wyróżnia wzmiankowany kompleks wśród innych, niewyposażonych w tak rozbudowany zespół budowli towarzyszących. Do 1942 r. powstało tylko południowe skrzydło Domu Wspólnoty, a całe trójskrzydłowe założenie oparte na schemacie odwróconej litery U nie zostało ukończone (il. 3). Architekt planował nadać niewielkiej budowli monumentalny charakter poprzez dostawienie do elewacji frontowej filarowego portyku nakrytego niskim czterospadowym dachem. W środku znajdować się miała niewielka sala ze sceną i widow-

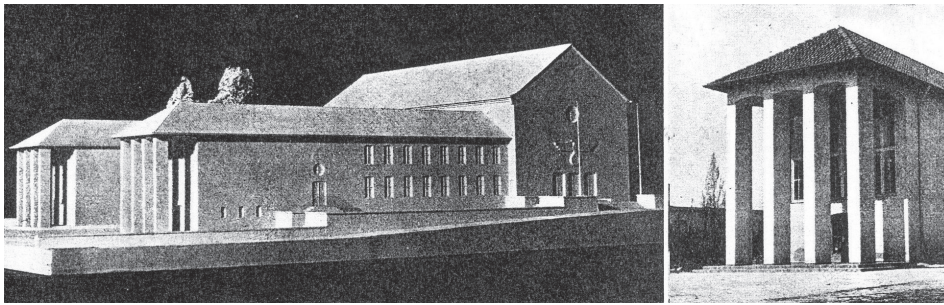

Il. 2. Plac thingowy w Tylży. Stan z około 1936 r. (proj. F. Böhmer, G. Petrich, źródło: [8, s. 34])

Fig. 2. Folk Square in Tylża. About 1936 (designed by F. Böhmer, G. Petrich, source: [8, p. 34])

side square from the south side, surrounded by the park greenery to hold demonstrations and parades (Fig. 2). On the opposite, north side of the podium there was an earth amphitheater for 6000 people with a semicircular seats. The whole complex had a uniform, clear design, and its individual elements were located on the N-S axis, with the main alley going from the city. The project in Tylża demonstrates a set of universal features of Nazi architecture – there are no local allusions except for blending the design into its natural surroundings and the park’s landscape. Clearly, a proven pattern which did not need any allusions to the “East Prussian character” was applied there. The square in Tylża belongs to the group of other folk squares designed in those times or planned in the territory of the Reich.

It is difficult to distinguish any of the suburban residential estates designed in the Nazi era which were usually conventional and simple. The ones which should be mentioned due to their design include the development in Święta Sierka (then Heiligenbeil), the town which is located in the present day Kaliningrad Oblast and now is called Mamonowo. The estate with single-family houses designed with a typical layout was built in the north part of the town located between Braniewo and Królewiec. A parade square (*Aufmarschplatz*) was supposed to be a significant element of the estate’s design with two structures on its sides: House of the Fellowship of the National Socialist German Workers’ Party (*Gemeinschaftshaus der NSDAP*) and the popular school (*Volksschule*) [9]. This is what distinguished this one from other complexes which did not have such auxiliary buildings. Only the south wing of House of the Fellowship was built by 1942, and the whole three-winged design based on the reversed letter U was not completed (Fig. 3). The architect planned to give the small structure a monumental character by adding a pillar portico with a low hip roof to the front facade. Inside, there was supposed to be a small audience room with a stage and seats. In the parallel north wing with the same space design (it was never built) it was planned to have training

Il. 3. Makieta Domu Wspólnoty NSDAP w Świętej Sikierce (proj. G. Görres, źródło: [9, s. 4])

Fig. 3. Model of the House of the Fellowship of Nazi Party in Święta Sikierka (designed by G. Görres, source: [9, p. 4])

nią. W równoległym północnym skrzydle o takiej samej dyspozycji przestrzennej (nigdy nie powstał) planowano umieścić sale szkoleniowe. Wzmocnieniu oddziaływania budowli służyć miało wykorzystanie walorów skarpy, na której stanęły zabudowania, i wprowadzenie na osi W–E monumentalnych schodów łączących niżej ulokowany dziedziniec z placem apelowym. Jednak główne wejście do budynku sali zebrania znajdować się miało w krótkiej elewacji północnej – od strony placu manifestacji. Nad wejściem, podobnie jak w innych tego typu obiektach, zakładano umieszczenie godła – zgeometryzowanego wyobrażenia orła. To sugestywne rozwiązanie przypomina *Gemeinschaftshaus* zbudowany około 1936 r. w Ragnecie (dziś Nieman w Obwodzie Kaliningradzkim) – niewielkim ośrodku miejskim nad Niemnem, znanym głównie z zamku krzyżackiego i fabryki celulozy. W tym przypadku nad wykonanym z kamiennych ciosów podcieniem znajdował się metalowy ażurowy orzeł symbolizujący III Rzeszę². W Ragnecie nie występuje jednak bezpośrednio powiązanie budowli partyjnej z osiedlem, tak jak w Świętej Sikierce.

Do charakterystycznych założeń zrealizowanych w późnych latach trzydziestych zalicza się zabudowę placu dworcowego w Olsztynku (il. 4). Stacja kolejowa istniała tu wcześniej, ale niezbędne architektoniczne zmiany wiązały się z niespodzianym awansem miasteczka, wywołanym kultem bitwy stoczonej przez armię niemiecką i rosyjską w 1914 r. Stary dworzec nie mógł sprostać obsłudze tannenbergskiego pomnika upamiętniającego zwycięską bitwę – monumentu wzniesionego w latach 1924–1927 wedle projektu braci Wilhelma i Johanna Krügerów [10]. Nacjonalistyczne peregrynacje do monumentu przybrały na sile od 1934 r., gdy pomnik chwały Rzeszy (*Reichsehrenmal*) stał się również grobowcem prezydenta Paula von Hindenburga. Zaistniała wtedy potrzeba budowy założenia z jednej strony zapewniającego sprawną komunikację, z drugiej – odpowiednio reprezentacyjnego i nowoczesnego. Obiekt, ukończony w 1939 r., zaprojektowany został przez architekta Helmuta Conradiego i przedstawiciela królewieckiej dyrekcji Reichsbahnu, nieznanego z imienia nadzorcę kolejowego Arnolda [11]³.

rooms. The effect of the structure was supposed to be increased by the slope with buildings on it and by the monumental steps designed on the W–E axis connecting the yard located lower with a drill ground. However, the main entrance to the meeting room building was supposed to be located in the short, north facade – from the side of the folk square. Just like in other structures of this type an emblem was designed above the entrance – a geometric image of the eagle. This was a suggestive solution reminding of *Gemeinschaftshaus* built in about 1936 in Ragneta (today's Nieman in Kaliningrad Oblast) – a small town by the Niemen River, famous mainly for the Teutonic castle and a cellulose factory. In this case above the stone block overhang there was a metal, openwork eagle symbolizing the Reich². Unlike in Święta Sikierka, there is, however, no direct connection in Ragneta between the building of the party and the estate.

The characteristic designs executed in the late 1930s include the architecture of the railroad station square in Olsztynek (Fig. 4). The railroad station existed there earlier but the necessary architectural changes resulted from an unexpected promotion of the town caused by the cult of the battle fought by the German and Russian armies in 1914. The old railroad station could not adequately cater for the visitors of the Tannenberg Memorial commemorating the victory – the monument was designed by two brothers – Wilhelm and Johannes Krüger and was erected in 1924–1927 [10]. The nationalist peregrinations to the Memorial became more frequent in 1934 when the Reich memorial (*Reichsehrenmal*) became also the tomb of president Paul von Hindenburg. A need emerged then for a building which, on the one hand, would provide for efficient transportation and, on the other hand, would be adequately representative and modern. The structure completed in 1939 was designed by architect Helmut Conradi and the railroad supervisor Arnold – the representative of Reichsbahn in Królewiec, whose last name remains unknown [11]³.

The complex of the railroad station in Olsztynek had a number of the station buildings divided into three segments. They created a 150 m long front. In front of the main entrance there was a square (50×80 m) with two

² Zwalista, hitlerowska budowla w nadniemeńskim miasteczku przetrwała wydarzenia wojenne i po dokonanej odbudowie wykorzystywana była później na cele sportowe.

³ Wspomniany Conradi (1903–1973) uczestniczył po wojnie w odbudowie dworca stuttgartarckiego i projektował nowoczesne zabudowania stacji pasażerskich w Pforzheim i Heidelbergu.

² A heavy, Nazi building in a town by the Niemen River survived the war and after reconstruction it was later used for sports purposes.

³ After the war, Conradi (1903–1973) participated in the reconstruction of the railroad station in Stuttgart and he designed modern buildings of the passenger railroad stations in Pforzheim and Heidelberg.

Il. 4. Dworzec kolejowy w Olsztynku. Stan współczesny
(proj. H. Conradi z zespołem, fot. J. Salm)

Fig. 4. The railroad station in Olsztyn. Present condition
(designed by H. Conradi with the team, photo by J. Salm)

Dworzec olsztyński składał się z ciągu zabudowań stacji podzielonej na trzy segmenty. Tworzyły one front o długości 150 m. Przed głównym wejściem ulokowano czworokątny plac (50×80 m) flankowany przez dwa bliźniacze budynki mieszkalne. Regularny obrys placowego założenia podkreślały ponadto niskie murki z eratycznych kamieni i skomponowana z nimi niska zieleń. Z osi placu i dworca wybiegała brukowana droga omijająca miasteczko i wiodąca wprost do odległego o 2 km tannenbergskiego pomnika. Tu formowały się pochody zmierzające do bitewnego sanktuarium.

Dworzec obejmował piętrowy budynek o 13-osiowej elewacji frontowej i flankujące go parterowe skrzydła boczne. W głównym obiekcie umieszczono od strony wejścia przestronny hol, kasy, poczekalnię z restauracją utrzymaną w ludowej, niemieckiej stylistyce oraz inne dworcowe pomieszczenia. Wedle przekazów na jednej ze ścian hali wejściowej znajdowało się malowidło autorstwa królewieckiego artysty Gerharda Eisenblättera wyobrażające m.in. niewiastę symbolizującą Prusy Wschodnie oraz towarzyszącego jej krzyżackiego rycerza i niemieckiego żołnierza z czasów I wojny światowej⁴. Portyk wejściowy od strony placu zdobiły kamienne płaskorzeźby o kolejowej symbolice (zachowana lewa, prawa wymieniona po 1945 r.) (il. 5). Budynek nakryty został wysokim ceramicznym dachem, a na jego osi, ponad wejściem umieszczona została platforma z masztem flagowym i ażurowym wyobrażeniem orła. W bocznym, pół-

twin, residential buildings along its four sides. The regular shape of the square was additionally marked by low walls of erratic stones and short greenery blended into them. A cobble-stone road led from the axis of the square and the station, going further around the town straight to the Tannenberg Memorial located 2 km away. This is where the parades going to the battle sanctuary began.

The railroad station included a two-story building with a 13-bay front facade and one-story wings on its sides. The main structure had on the side of the entrance a spacious hall, ticket desks, waiting room with a restaurant designed in a folk, German style as well as other railroad station rooms. According to the accounts on one of the walls in the entrance hall there was a painting by Gerhard Eisenblätter from Królewiec depicting among others a woman symbolizing East Prussia with a Teutonic knight and a German soldier from World War I accompanying her⁴. The entrance portico from the side of the square was decorated with stone, low relief sculptures with railroad motifs (the one on the left is original, the one on the right was replaced after 1945) (Fig. 5). The building was covered with a high ceramic roof, and a platform with a flag pole and an openwork image of the eagle was designed on its axis above the entrance. The side, north wing had utility rooms for the station operators. In the south side there was a roofed hall supported by columns with a kiosk and a fountain with a sculpture by Walter Rosenberg from Królewiec of a boy in a Hitler Youth

⁴ Tego typu motywy były stosowane w innych narodowosocjalistycznych w wymowie dekoracjach wnętrza budowli wschodniopruskich. Znamy je m.in. ze starego ratusza w Olsztynie i wspomnianej wcześniej fasady kościoła św. Brunona w Giżycku. Równie ciekawe są powstałe w tym okresie dekoracje rzeźbiarskie o ideologicznej wymowie, znane m.in. z ratusza w Labiawie czy szkoły w Bartoszycach.

⁴ This type of motifs were applied in other National Socialist decorations inside East Prussian buildings. They are known, e.g. from the old town hall in Olsztyn and the earlier mentioned facade of the church of St. Bruno in Giżycko. Equally interesting are the sculptural decorations of ideological significance from those times, such as, e.g. in the town hall in Labiawia or the school in Bartoszyce.

Il. 5. Główne wejście dworca kolejowego w Olsztyнку. Stan współczesny (proj. H. Conradi z zespołem, fot. J. Salm)

Fig. 5. Main entrance of the railroad station in Olsztynek. Present condition (designed by H. Conradi with the team, photo by J. Salm)

nocnym skrzydle znalazły się pomieszczenia gospodarcze służące obsłudze stacji. Natomiast od południa znajdowała się wsparta na słupach zadaszona hala z kioskiem i fontanną z rzeźbą muzykującego młodzieńca w uniformie Hitlerjugend (HJ), wykonaną przez rzeźbiarza Waltera Rosenberga z Królewca. Na zachodnim skraju kompleksu ulokowano zespół sanitariatów. Ceramiczny dach parterowej hali nie przetrwał do dziś, zachował się natomiast usytuowany przy ścianie właściwego budynku dworcowego kiosk ozdobiony „ludowymi” ciosanymi w drewnie wzorami, niekiedy fontanny i cokoły filarów zadaszona wzniesione z kamiennych ciosów.

Do stylistyki przyjętej przez dworzec nawiązywały też budynki otaczające plac. Zastosowano tu podobne proste rozwiązania: symetrycznie skomponowane elewacje pokryte chropawymi tynkami i czterospadowe ceramiczne dachy. Wszystkie otwory okienne wyposażono w drewniane okiennice. Wspomniane obiekty podporządkowane zostały przemyślanej kompozycji założenia i podlegały dominacji głównego obiektu – dworca, z którego wiodła droga nie tylko do monumentu, ale i w świat.

uniform, playing an instrument. The west corner of the complex had washing facilities. The original ceramic roof of the one-story hall no longer exists but the original kiosk decorated with “folk” wood carved patterns, the fountain tub, and the pedestals of the pillars made of stone blocks supporting the roof located by the wall of the main railroad station building is still there.

The buildings surrounding the square also alluded to the style of the railroad station. Similar, simple solutions were used there: symmetrically designed facades covered with rough plaster and ceramic, hip roofs. All window openings had wood shutters. The design of those structures followed the sophisticated layout of the whole design and they were all subjected to the dominance of the main building – the railroad station with a road going not only to the memorial but to the world as well. The railroad station located by the town rebuilt by 1923 completed the program of the Tannenberg design and apparently surpassed with its scale the needs of small Olsztynek to serve primarily all visitors to the memorial. The applied architectural and functional solutions enabled

Dworzec ulokowany obok odbudowanego do 1923 r. miasteczka dopełniał program tannenberskiego założenia i oczywiście przetrwał swą skalą potrzeby niewielkiego Olsztyńka, by służyć przede wszystkim osobom zwiedzającym pomnik. Stworzono mu takie rozwiązania architektoniczne i funkcjonalne, by sprawnie obsługiwał ruch podróżnych przybywających z Rzeszy i powracających ze wschodniopruskiej „pielgrzymki”. Mówi o tym także wspomniany tekst autorstwa Conradiego z 1940 r., przepełniony propagandowymi hasłami [11].

Przedstawione rozważania nie wyczerpują tak szerokiego tematu, jakim pozostaje architektura i urbanistyka prowincji wschodniopruskiej w latach 1933–1945. Można je traktować jako wstęp i zachętę do głębszych badań. Prezentują rozwiązania charakterystyczne dla tego okresu – obiekty służące przede wszystkim manifestacji organizacyjnej sprawności władzy i partii, ale też potęgi państwa. Powstanie opisanych budowli miało wyraźny wydźwięk propagandowy i unifikujący – odwoływały się one do rozwiązań realizowanych w Prusach Wschodnich i równocześnie na innych obszarach Rzeszy. Na obecnym etapie badań przedstawione realizacje uznać można za przykłady reprezentatywne dla swoich czasów i dobrze wpisujące się w realia wschodniopruskiej architektury lat międzywojennych – ostrożne przyjmowanie zewnętrznych wzorców i uzupełnianie ich sporadycznie motywami i stylizacjami o regionalnej proveniencji.

it to efficiently serve the visitors traveling from the Reich and returning from the “pilgrimage” to East Prussia. This is also evident in the text by Conradi from 1940 which is full of propaganda slogans [11].

The deliberations presented in this paper do not comprehensively describe the broad subject of architecture and urban planning in East Prussia in 1933–1945. They can be considered to be an introduction and encouragement for further research. They present the designs characteristic of those times – the structures used in particular to demonstrate the organizational capabilities of the authorities and the party, as well as the power of the state. The erection of the described buildings conveyed a clear propaganda message and served unification purposes – they alluded to the solutions employed in East Prussia and at the same time in other areas of the Reich. At the present stage of research the presented designs can be considered to be representative of their times and well established in the East Prussian architecture of the interwar period – careful acceptance of external patterns and sporadically completing them with regional motifs and styles.

Translated by
Tadeusz Szalamacha

Bibliografia/References

- [1] Dobesz J.L., *Wrocławska architektura spod znaku swastyki na tle budownictwa III Rzeszy*, Oficyna Wydawnicza PWR, Wrocław 1999.
- [2] Dobesz J.L., *The Town Hall in Szczytno*, „Architectus” 2009, nr 1–2(25–26), 45–52.
- [3] Salm J., *Der Architekt Kurt Frick (1884–1963). Eine Porträtskizze*, „Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen in östlichen Europa, Berichte und Forschungen” 2006, Bd. 14, 159–186.
- [4] Kossert A., *Prusy Wschodnie. Historia i mit*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009.
- [5] Salm J., *Ostpreußische Städte im Ersten Weltkrieg. Wiederaufbau und Neuerfindung, Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen in östlichen Europa*, Bd. 46, Oldenbourg, München 2012.
- [6] Salm J., *Modernizm w architekturze Prus Wschodnich. Wstęp do badań*, [w:] M.J. Sołtysik, R. Hirsch (red.), *Modernizm w Europie. Modernizm w Gdyni. Architektura lat międzywojennych i jej ochrona*, Urząd Miasta Gdyni, Gdynia 2009, 135–142.
- [7] Krakowski P., *Sztuka Trzeciej Rzeszy*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 1994, 47–93.
- [8] [b.a.], *Arbeiten der Architekten Franz Böhrer und Georg Petrich*, „Baugilde” 1936, H. 2, 33–40.
- [9] Zechlin H.J., *Drei ostpreussische Bauten, Architekt: Guido Görres, Königsberg*, „Bauwelt” 1942, Nr. 27–28, 1–8.
- [10] Tietz J., *Das Tannenbergs-Nationaldenkmal: Architektur, Geschichte, Kontext*, Bauwesen, Berlin 1999.
- [11] Conradi H., *Die architektonische Neugestaltung des Bahnhofes Hohenstein (Ostpreußen)*, „Die Reihsbahn” 1940, Jh. 17, H. 38/39, 389–397.

Streszczenie

Architektura nazizmu w Prusach Wschodnich jest zagadnieniem wciąż słabo rozpoznany. Tymczasem w latach 1934–1945 powstało na tym terenie wiele charakterystycznych i interesujących obiektów oraz założeń przestrzennych. Prowincja wschodniopruska znajdowała się w okresie międzywojennym w specyficznej sytuacji – była jedynym obszarem Niemiec zniszczonym częściowo w czasie Wielkiej Wojny i następnie w planowy sposób odbudowanym. Istotne były też zmiany terytorialne. W wyniku traktatu wersalskiego Prusy Wschodnie zostały oddzielone od reszty państwa „polskim korytarzem”, co wpływało na polityczną i gospodarczą sytuację tej krainy. Dlatego w latach trzydziestych kontynuowano akcję modernizacji prowincji. Przejawiało się to także w rozwoju budownictwa. Przede wszystkim realizowano program budownictwa mieszkaniowego – budowy osiedli przedmiejskich i kolonii. W istotny sposób, poprzez swą architektoniczną i urbanistyczną jednorodność wpłynęły one na ukształtowanie się miejscowego krajobrazu. Stosunkowo liczne są też przykłady obiektów użyteczności publicznej i oświaty – zwłaszcza szkół budowanych zarówno na terenach wiejskich, jak i miejskich. Pokrewną grupę stanowią gmachy urzędów i instytucji państwowych – np. siedziby administracji, banki, poczty, dworce. Wymienić można też obiekty i założenia służące propagowaniu ideologii – gmachy partyjne, siedziby stowarzyszeń i założenia przestrzenne do organizowania imprez politycznych i sportowych. We wszystkich tych budowlach pojawiają się motywy uniwersalne, typowe dla architektury czasów nazizmu. Niekiedy stanowią rozwiązania indywidualne, nawiązujące do regionalnych motywów zdobniczych i inspirowane lokalną tradycją budowlaną. W artykule przedstawiono kilka obiektów odzwierciedlających omawiane nurty: sięgający do germańskiej tradycji plac thingowy (plac manifestacji) w Tylży (obecnie Sovietsk), mający odniesienia do nazistowskiej ideologii i klasycznej architektury dom zebrania partyjnych

w Świętej Siewierce (obecnie Mamonowo) i wreszcie plac dworcowy oraz stację kolejową w Olsztynku, tworzące integralny, wyrazisty składnik drogi wiodącej do nacjonalistycznego pomnika wojennego na pobojowisku w pobliskim Tannenbergu. Wspomniano także o odwołującym się do architektury krzyżackiej ratuszu w Szczytnie.

Słowa kluczowe: architektura wschodniopruska, architektura nazistowska, Prusy Wschodnie

Abstract

The architecture of the Nazi era in East Prussia is still rather poorly researched and documented, despite the fact that in the years between 1934 and 1945 a significant number of interesting and distinctive buildings and urban complexes was created in this area. East Prussia was in a unique situation in the years between the two World Wars: it was the only part of Germany which suffered destruction during the Great War and then underwent a systematic and planned reconstruction programme. Territorial and political changes also had an influence. As a result of the Treaty of Versailles East Prussia was separated from the rest of Germany by the "Polish corridor", which had an impact on the political and economic situation of the region and resulted in the effort to modernise the province continuing during the 1930s. This was clearly visible in the development of the local built environment. A number of distinctive trends can be distinguished. Firstly a significant programme of residential development could be witnessed, with new suburbs and out of town settlements being realized. Due to their architectural coherence and unanimity they had a noticeable impact on the local landscape. There were also numerous examples of public and institutional buildings, such as schools being built both in and out of towns as well as governmental and administrative buildings housing banks, post offices and railway stations. Special attention should be given to the edifices designed to propagate and promote ideological messages such as party headquarters and large scale complexes intended for political rallies and sport events. All of them demonstrate universal motives typical of the architecture of the Nazi area. In some cases they take their cue from the local building traditions and regional decorative motifs. The article illustrates a number of buildings reflecting the trends described above: The Town Hall in Szczytno, which draws on the architecture of Teutonic Knights; the square in Tylża (today's Sovietsk) inspired by the Germanic tradition of Thing Plaze; the party meeting house in Święta Siewierka (today's Mamonowo) with its roots in classical architecture and Nazi symbolism and finally, the railway station and square in Olsztyn, which forms an integral and significant part of the route culminating in a nationalistic war memorial in nearby Tannenberg.

Key words: architecture of East Prussia, Nazi architecture, East Prussia